

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ 1648–1663 РР.

У статті розглядаються передумови, причини та наслідки утворення Стародубського козацького полку, процес формування його території та особливості системи управління.

Ключові слова: Національно-визвольна війна українського народу, Українська козацька держава, Ніжинський полк, Стародубський полк, Петро Рославець.

Важливе значення у студіях з історії української державності має період другої половини XVII ст. – час остаточного формування кордонів, завершення еволюції моделі влади і системи управління Війська Запорозького. Незважаючи на досить поважну традицію у дослідженнях політико-адміністративного устрою козацької держави, окремі складові даного питання потребують більш ретельної уваги. Йдеться, зокрема, про причини та обставини утворення найпівнічнішого, найбільшого за територією та одного з найбагатших за економічним потенціалом козацького полку Гетьманщини – Стародубського.

Історіографія проблеми обмежується незначною кількістю наукових студій. Найбільш ґрунтовне дослідження з історії Стародубського полку – «Описание Старой Малороссии. Полк Стародубский» – належить перу О. Лазаревського. У своїй праці історик, зокрема, стисло висвітлив події Національно-визвольної війни українського народу на півночі Лівобережжя, розглянув процес утворення самостійного Стародубського полку, більшою мірою приділив увагу першим наказним і самостійним стародубським полковникам [14].

Важливе значення для вивчення даного питання має англійська праця Ю. Гаєцького «The Cossack administration of Hetmanate», в якій, окрім іншого, вміщені коротенькі нариси з історії Стародубського полку загалом та окремих його сотень зокрема [25].

Привертають увагу і напрацювання сучасних українських істориків щодо історії Стародубського краю у галузях адміністративно-політичної історії і генеалогії. Це передусім праці В. Кривошеї, П. Пирого, Т. Чухліба, В. Заруби та ін.

Дослідження з історії Стародубщини здійснюють також російські історики. Так, Д. Поклонський у нарисі «Стародубская старина», спираючись здебільшого на опубліковані джерела і праці істориків XIX – початку XX ст., висвітлив і козацький період в історії краю [20].

З початком Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького військові дії охопили і територію Стародубщини¹, яка відповідно до

1. Під Стародубщиною розуміємо територію Стародубського козацького полку (1663–1782).

Деулінського (1618 р.) і Поляновського (1634 р.) договорів між Московською державою і Річчю Посполитою входила до складу Смоленського воєводства Великого князівства Литовського і Чернігівського воєводства Польського королівства. Як зазначає очевидець подій, у кінці травня – на початку червня 1648 р. «войско де свое Хмельницкий роспустил за Днепр к путивльскому рубежу на маестности Потоцкого и Вишневецкого и Киселевы, и те де их маестностей города все побрали... и Новгород-Северский, пришед, взяли, а Ляхов де везде побивали» [1, 215].

Переважна більшість звільнених територій Стародубського краю, вочевидь, увійшла до складу Борзенського полку, на чолі якого у 1649 р. був полковник Мартин Небаба. Джерела по різному називають його полковничий титул: «полковник Почеповский и иных мест» [2, 46], «полковник Борзенский» [2, 120], «полковник Батуринский» [1, 361]. В. Модзалевський висунув формулювання – «полковник Почеповский и Борзенский» [17, 606]. Наказним полковником М. Небаба призначив Петра Забілу, який у липні 1649 р. перебував у Новгороді-Сіверському [5, 235]. Територія Стародубщини у цей час була, ймовірно, розподілена на три сотні – Почепську, Погарську і Новгород-Сіверську. Влітку 1649 р. сотниками у Почепі й Погарі були Криско Прокопович і Павло Шох, призначені особисто М. Небабою [1, 331]. У Новгороді-Сіверському у квітні 1649 р. сотникував Василь Андрійович [2, 55].

За Зборівським мирним договором (серпень 1649 р.), який визначав кордони Війська Запорозького у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, полково-сотенна конфігурація Чернігово-Сіверщини знову зазнала змін. Борзенський полк було ліквідовано. Частина його колишніх територій, що знаходилися у межах Чернігівського воєводства, увійшла до складу Чернігівського полку, який очолив колишній полковник борзенський М. Небаба. Частина території Стародубщини, що до початку Визвольної війни входила до Смоленського воєводства, залишились у його складі. Незрозумілою залишається доля Новгород-Сіверських земель: попри їхню де-юре належність до Чернігівського воєводства і, відповідно, до Війська Запорозького, де-факто не знаходимо тут жодної козацької військово-адміністративної одиниці [21]. В. Заруба припускає, що ці землі залишились поза межами держави Б. Хмельницького [10, 18].

Однак, незважаючи на Зборівський договір, на початку 1651 р. на значній частині території Стародубщини було відновлено козацьке управління. Відомо, що у квітні 1651 р. «в литовских украинных городах стоят черкасы во Мглине и в иных городах» [6, 75]. Звільнені території Стародубського краю, ймовірно, увійшли до складу Чернігівського

полку. Вже у травні 1651 р. у Почепі були «в собранье черкасы, а с ними полковник Иван Шохов» [6, 68] – наказний чернігівський полковник, призначений М. Небабою [6, 69]. Відомо, що І. Шохов очолював козацький загін, який мав захопити Рославль.

Поразка козацького війська під Берестечком (липень 1651 р.) та підписання Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.), що визначав кордони Української козацької держави у межах Київського воєводства, знову відтермінували юридичне приєднання стародубських земель до складу держави Б. Хмельницького. У Літописі Самовидця зазначається, що «литовское войско стало в Стародубщине, як идет граница князства Литовского» [16, 18].

Вдалі військові дії армії Б. Хмельницького у 1652–1653 роках дозволили знову розширити кордони Війська Запорозького, у тому числі й у північному напрямку за рахунок стародубських земель. У 1652 р., за свідченням літописця, «из Сивера, то есть из Стародуба, Почепа, Мглина и Дрокова жолнеров выгнало посполство самих тих городов, много оных погромивши» [16, 21].

Визволені землі Стародубщини увійшли до складу Ніжинського полку, хоча територіально ближчими були до Чернігова. О. Лазаревський припустив, що таке розширення Ніжинського полку було здійснене через те, що очолив його у цей час шурин гетьмана Б. Хмельницького І. Золотаренко. Окрім того, історик зазначав, що Чернігівський полк у цей час фактично не існував через значні демографічні втрати у минулі військові кампанії [14, 12]. Однак, значні простори Ніжинського полку ускладнювали його управління, що змушувало ніжинського полковника призначати від себе наказного у Стародуб.

Досі дискусійним залишається питання щодо існування у 1653 р. окремого Новгород-Сіверського полку. Я. Дашкевич зазначав, що його було виділено зі складу Ніжинського полку у 1653 р. «на короткий час» [9, 18]. В. Заруба припустив, що «Новгородський полк» складався з Шептаківської, Новгородської, Ямпільської, Воронізької, Глухівської, Кролевецької, Коропської і Новомлинської сотень. Полковим центром був Новгород-Сіверський, а полковником – Юхим Коробка. Полк проіснував до 1654 р., коли після Переяславської ради був приєднаний до Ніжинського полку [10, 76]. Ю. Коробка насправді у липні 1653 р. згадується у Новгороді-Сіверському як полковник [6, 328], однак, тут маємо погодитися з думкою Ю. Гаєцького, який назвав його новгородським сотником [25, 49]. У джерелах протягом 1653 р. не зустрічаємо жодної згадки про існування окремої військово-адміністративної одиниці – Новгород-Сіверського полку, відтак, на нашу думку, визволені території Стародубщини у цей час насправді входили до складу Ніжинського полку, а Ю. Коробка міг бути наказним полковником,

призначеним з Ніжина.

Під час приведення до присяги населення Ніжинського полку в лютому 1654 р. у Стародубі, зокрема, на вірність присягнули наказний полковник Опанас Єремійєв (Єремійєнко) «да с ним сотников стародубовского, почапского, мглинского, тополского, попогорского, драковского, ропского» [3, 832]. Припускаємо, що у цей час сотні ще не мали чітко визначених кордонів і центрів, а відтак у документах трапляється плутанина щодо їхніх назв. Річ у тім, що надалі в описі населених пунктів і переписі населення, яке присягнуло московському царю, згадуються наступні дев'ять сотень: Стародубська (сотник Гаврило Єремійєв (Єремійєнко), Новгород-Сіверська (сотник Михайло Горбовецький), Друга Новгород-Сіверська (Шептаківська, сотник Тимофій Кирилов), Почепська (сотник Петро Рославець), Топальська (сотник Роман Васильєв), Поповогорська (сотник Прокофій Степанов), Бобовська (сотник Іван Євтехов), Дроківська (сотник Тимофій Грибенко), Мглинська (сотник Никифір Беленін) [3, 832–838]. О. Лазаревський, вважаючи, що існувала й окрема Погарська сотня, яка не згадується у цьому переписі, бо «в Погаре русские чиновники нашли не сотника, а – наказного полковника, который был конечно никто иной как местный сотник» [14, 12].

Назви і кордони сотень продовжили змінюватися і надалі. Так, Дроківська, Бобовська та Поповогорська сотні у джерелах після 1654 р. більше не згадуються.

У період перебування Стародубщини у складі Ніжинського полку окрім наказного полковника управління на територіях здійснювали представники полкової і сотенної старшини. Вищезгадана присяга московському царю засвідчує, що полкова адміністрація складалася з «войсковых» осавула, писаря, хорунжого і судді [3, 833]. Управління сотнями здійснювалося сотенною старшиною – сотником, писарем, осавулом і хорунжим [3, 832–838].

Функції наказного полковника та його адміністрації були доволі обмеженими і повністю контролювалися з Ніжина полковником «нежинским и всего севера». Відсутність підпису наказних стародубських полковників на актах обрання гетьманів, зокрема, Юрія Хмельницького [4, 106] і Якіма Сомка [7, 273; 22, 203] підтверджує їхній незначний вплив на політичні події Гетьманщини. Гетьманські універсали, в яких розглядалися справи, пов'язані зі Стародубщиною, адресувалися полковнику ніжинському [22, 52, 56]. Власні розпорядження стародубські наказні полковники робили за «дозволением» чи з «наказанья» ніжинського полковника [22, 922].

Серед наказних полковників цього часу відомі імена Тимофія Оникієнка, Михайла Єремійєнка, Івана Гуляницького, Романа Йозифовича, Яцка

Обуйноженка, Прокопа Петрова, Петра Рославця.

Дискусійним залишається питання визначення точного часу та обставин утворення Стародубського полку. В історіографії проблеми склалися твердження, напевно, засноване на свідченнях з літопису Самовидця [16, 41], що у червні 1663 р. гетьман Іван Брюховецький, обраний напередодні на Ніжинський раді, вивів зі складу Ніжинського полку кілька самостійних одиниць [8, 316; 9, 18; 12, 160; 13, 183; 19, 5; 24, 72].

Відомі фахівці у своїх дослідженнях, звертаючись до цієї проблеми, мають контрверсійні думки. Так, О. Лазаревський у першому томі «Описания Старой Малороссии» часом створення «самостоятельного Стародубского полка» назвав червень 1663 р. [14, 13]. Проте, через деякий час, історик зазначив, що гетьман І. Брюховецький у червні 1663 р. розділив Ніжинський полк на два – Ніжинський і Глухівський [15, 8].

В. Заруба, досліджуючи політико-адміністративний устрій Війська Запорозького, стверджував що І. Брюховецький у червні 1663 р. зменшив територію Ніжинського полку, вивівши з його складу Стародубський, Глухівський і Сосницький полки [10, 23, 93]. Однак, вже в наступній праці, присвяченій козацькій старшині, припустив, що Стародубський полк було створено ще на початку 1663 р. зусиллями полковника П. Рославця [11, 412].

На підтвердження цього припущення маємо принаймні кілька документів – універсали «стародубського полковника» (без приставки наказний) Петра Рославця від 25 лютого та 12 березня 1663 р. [22, 923; 23, 1]. Утім, робити завчасні висновки щодо утворення Стародубського полку раніше 1663 р. складно у зв'язку з відсутністю документальних згадок про Стародубський полк як окремої військово-адміністративної одиниці.

Серед причин, які могли призвести до створення Стародубського полку, могли бути амбіції полковника П. Рославця, який і в подальшому «прославився» своїм сепаратизмом. З іншого боку, ніжинський полковник Василь Золотаренко, невдоволений обранням наказним гетьманом на Козелецькій раді Я. Сомка, можливо, цілеспрямовано розбив свій полк на кілька частин, бажаючи отримати підтримку більшої кількості полковників.

Стародубським полковником П. Рославець був і у липні 1663 р. В одному зі своїх універсалів до «всього старшого и меншого полку Стародубского товариства и посольства» він згадує, що генеральний підскарбій Роман Ракушка-Романовський, прибувши до Стародуба за наказом гетьмана, вчинив поділ полку на сім сотень: Новгород-Сіверську, Шептаківську, Погарську – «з повету Новгородка Северского», а також Топальську, Стародубську, Мглинську і Почепівську «з литовского повету

Стародубовского» [14, 13]. Територіально Стародубський полк став найбільшою військово-адміністративною одиницею Війська Запорозького.

Першим офіційним державним документом, який був прийнятий за безпосередньої участі стародубської делегації і на якому формально зафіксований підпис стародубського полковника, стали Батуринські статті гетьмана І. Брюховецького (листопад 1663 р.). На цей час полком вже керував неписьменний Іван Плотнік, призначений на посаду І. Брюховецьким із «гультьяйства запорожского», і відтак замість нього на статтях «руку приложил» полковий писар Василь Іванович [22, 261].

Таким чином, можна виділити кілька етапів в історії формування території Стародубського полку протягом 1648–1663 рр. Стародубські землі почергово входили до складу Борзенського (1648–1649), Чернігівського (1649–1651) і Ніжинського (1652/1653–1663) козацьких полків. Під час перебування у складі Ніжинського полку, для більш ефективного управління Стародубщиною, ніжинський полковник призначав до Стародубу наказного полковника, який первісно перебував під його повним контролем, а управління краєм здійснював, зокрема, спираючись на полкову і сотенну старшину. Стародубський полк як окрема військово-адміністративна одиниця постав у 1663 р., зайнявши одну з ключових позицій у політичному, соціально-економічному і культурному житті Гетьманщини.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1638–1657. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – 604 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1638–1657. – СПб.: Типография П.А. Кулиша, 1861. – Т. 3. – [Дополнения]. – 134 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1653–1654. – СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – Т. 10. – 838 с.
4. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. 1649–1687 / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Университетская Типография, 1858. – Ч. 1. – 340 с.
5. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1648–1651 годы / П. Гудзенко, А. Касименко, А. Новосельский и др. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 2. – 559 с.
6. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. 1651–1654 годы / П. Павлюк, Д. Мышко, Е. Компан и др. – М.: Академия наук СССР, 1953. – Т. 3. – 647 с.
7. Востоков А. Козелецкая Рада / А. Востоков // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 269–284.
8. Горобець В. Політична система та інституційна модель Української козацької держави // Історія українського козацтва. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 1. – С. 281–324.
9. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 18–20.
10. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба.

– Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2007. – 380 с.

11. Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки / В. Заруба. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2011. – 932 с.

12. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.

13. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. – XIV + 470 + XXX с.

15. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. – Т. 2. – IV + 521 + XXVII с.

16. Летопись Самовида о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти / О. Бодянский. – М.: Университетская типография, 1846. – 152 с.

17. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1912. – Т. 3. – 824 + 24 с.

18. Модзалевский В. Рославец / В. Модзалевский // Русский биографический словарь – Петроград: Типография Акц. О-ва Кадима, 1918. – Т. 17. – С. 149–150.

19. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.

20. Поклонский Д. Стародубская старина XI–XIX вв. Исторические очерки / Д. Поклонский. – Клинцы: Клиновская городская типография, 1998. – Кн. 1. – 242 с.

21. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / О. Бодянский. – М.: Университетская типография, 1875. – XXXIV + 337 с.

22. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ–Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 222, оп. 1, спр. 97, арк. 1.

24. Чухліб Т. Стародубщина українська: від історичної величі до сучасного забуття / Т. Чухліб // Пам'ятки України. – 2005. – № 1. – С. 67–83.

25. Gajdecky G. The Cossack administration of Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute Harvard University, 1978. – Volume 1. – 394 p.

Лаевский А.С. Предпосылки создания Стародубского полка 1648–1663 гг.

В статье рассматриваются причины и последствия создания в 1663 г. Стародубского казацкого полка, формирование его территории и особенности системы управления.

Ключевые слова: Национально-освободительная война украинского народа, Украинское казацкое государство, Нежинский полк, Стародубский полк, Петр Рославец.

Layevskiy A.S. Background of foundation of Starodub regiment 1648–1663

The article is dedicated to the history of foundation of Starodub regiment. The attention is paid on the causes and consequences of regiment's foundation, it's territories and administrative system.

Key words: The National war for Independence, Ukrainian Cossacks State, Nizhyn regiment, Starodub regiment, Petro Roslavets.

15.03.2014 р.

УДК 904 (091) «1648/1782»

Є.С. Калашник

ОРІЛЬСЬКИЙ РУБІЖ ПОЛТАВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті на основі публікацій та архівних матеріалів висвітлюється історія археологічних досліджень козацьких старожитностей Поорілля у межах, що входили до Полтавського козацького полку 1648–1782 рр. Класифікуються та аналізуються етапи розвитку археологічного знання про козацькі пам'ятки нижньоорільського мікрорегіону.

Ключові слова: Поорілля, Полтавський козацький полк, козацькі старожитності, археологічні дослідження, історіографія.

На виключному значенні р. Оріль (лівої притоки Дніпра на межі Полтавської та Дніпропетровської областей), як природного рубежу між кочовим степовиками та осілими землеробами лісостепу, наголошував ще В.Г. Ляскоронський, відмічаючи: «...речка Орель ярче других должна была выражать эту борьбу и сохранить о ней воспоминания...» [26, 82]. Подальші археологічні дослідження багатогранно підтвердили цю тезу [42, 19–26; 44, 328–329]. Кульмінацією ж цього протистояння можна вважати XVII–XVIII ст. із постійною присутністю військового контингенту в регіоні [23, 114–115] та будівництвом монументальних оборонних споруд Української лінії. Поглиблене дослідження об'єктів культурної спадщини козацької доби, що має місце в останні десятиріччя, спонукає до історіографічного аналізу матеріалів, пов'язаних із окресленим мікрорегіоном.

Початок археологічних досліджень у Полтавському Пооріллі припадає на середину XIX ст. За завданням Київської тимчасової комісії для розбору давніх актів, під час своєї другої подорожі Полтавщиною (1845–1846 рр.), орільські пам'ятки оглядає Т.Г. Шевченко [40, 90–95]. Через арешт у 1847 р., поет, відлучений від науки, вимушений був використовувати фахові знання та науковий доробок у образотворчому мистецтві та літературі [40, 90]. У його щоденнику та різних творах, що «мають виняткову документальну цінність» [40, 91], змальовані рештки Української оборонної лінії, зокрема поблизу с. Шедієве [40, 94].

Перші ґрунтовні археологічні розвідки у Нижньому Пооріллі були проведені В.Г. Ляскоронським на поч. XX ст. [26, 3–82]. Учений констатує наявність на правобіччі Орелі стародавнього валу та більш нового, що перекриває перший; протяжність укріплення від м. Орлик ламаною лінією на північ, до Китайгорода; облаштування у валу три- та чотирикутних бастіонів, повідомляє про пусті